

Ташбаева Н.К.

ЫЙЫК ЖАЙЛАРДЫН КООМЧУЛУКТАГЫ ОРДУ ЖАНА ТАРЫХЫ

Ташбаева Н.К.

ЗНАЧЕНИЕ И ИСТОРИЯ СВЯТЫХ МЕСТ В ОБЩЕСТВЕННОСТИ

N.K. Tashbaeva

THE REVELATION AND SACRIFICE OF HOLY PLACES IN THE PUBLIC

УДК: 94(575.2)

Бул макалада бугүнкү коомчулуктун актуалдуу маселелерине айланган ыйык жайлардын адам баласынын психологиясына тийгизген таасири, андагы өткөрүлүүчү ритуалдардын орду жана тарыхы тууралуу баяндалат.

Негизги сөздөр: зыяратчы, ритуал, сыйынуу, арбак, ишенимдер, түлөө.

В статье повествуется о значении и истории святых мест в современности, которые стали актуальной проблемой в общественности, и как они влияют на психологию человека, и о значении и истории проводимых религиозных ритуалов.

Ключевые слова: пономничество, ритуал, молитва, дух, веры, жертвоприношение.

In this article has considered actual problems of scared places which are influenced to humans, psychology and role of ritual places in history.

Key words: pilgrimages, ritual, pray, spirit, faith, sacrifice.

Кыргызстандын бүткүл аймагындагы учурай турган жергиликтүү ыйык мазарлар жана ыйык жерлер кездешет. Айтор бул мезгилдеги эл арасындагы ыйык жайларга болгон көз караштын түп башка багытка бурулушу менен коомдо алардын орду жоюлууга чейин келген. Мындай көрүнүшкө калк арасындагы атеисттик түшүнүктөрдүн тереңдеши түрткү болгон. Кыргызстандын түштүгүндө кыргыздардын арасында исламдын жайылышы ачык көрүнгөнү менен мусулманчылыкка чейинки кыргыздардын арасында кеңири тараган байыркы үрп-адаттар жана ырым-жырымдардын жашоосу уланып келет. Көбүнчө жергиликтүү мазар жайлар ыйык эсептелип, диний ишенимдердин эски калдыктары күч алган. Бул жерлерге сыйынып келгендер (көпчүлүк убакта жергиликтүү эл зыярат кылабыз деп айтышат. Зыярат түрк сөзүнөн алганда – «көрүп келүү» дегенди түшүндүрөт). Мусулман идеологиясынан улам куран окуп түлөө өткөрүү менен бирге жети оймо бышырып чырак тигишип, арбактарга багыштап куран окушат. Ушул эле учурда диний ырым-жырымдардын аралашып кеткен исламга чейинки диний ишенимдерин калдыктарын байкайбыз. Байыркы заманда эле адамдар ар кандай өтүнүктөр, жалынап жалбаруулар менен көрүнбөс рухтарга кайрылышканы белгилүү. Мусулмандар гана өздөрүнүн өтүнүчүнө кудай түшүнүүсүчү дубаларын рухтарга эмес, аллага багышташат. Андан ырайым этүүнү суранышып оюндагы каалоосун

аткаруусун, бул дүйнөдө ага жардам берүүсүн өтүнүшөт.

Масели ушул өнүткөн караганда, Фергана өрөөнүндөгү дээрлик чоң мааниге ээ болгон ыйык жайлар «Идирис» пайгамбардын күмбөзү, «Сафед Булан» күмбөзү, Сулайман Тоо мусулмандардын түшүнүгүндө экинчи Мекке деп эсептелет.

Жалпы эле ыйык жерлерге элдер Орто Азиянын дегеле Борбордук Азиянын бурчтарынан келип сыйынышат. Аталган ар бир ыйык жердин өздөрүнүн касиети бар деп эсептелет. Мисалы Ош шаарындагы «Бешик ташка» баласыздар, баласы турбагандар сыйынышат экен жана эң кызыгы бул жерге сыйынышкандын көпчүлүгү балалуу болушуп кайрадан тоого ыраазычылыгын билдирет, курмандыктарды чалышат. Ушундай эле көрүнүш Аксы районундагы Баба Ата мазарындагы «бала булак» деп аталган булакка ниет кылып барышып, андагы сууга колун салса – эгерде мончок чыкса кыз, тыйын ж.б. нерселерди алса анда бала болот дешет. Белгилүү композитор Токтогул Сатылганов дагы сыйынып баласын ушул жерден тапкан деп айтышат.

Ал жерге мал союп курмандык чалышат ошону менен бирге «жети топоч» деп аталган майга бышырылган топочту салышат.

Абрамзондун жыйнаган материалдарында дагы сыйынуучулар өзүлөрү менен кошо кайсы бир малды жетелешип, топоч алышып (сөзсүз 7 топоч – жети нан алуу керек болгон) барышат. Ал жерде малды союшуп, этин бышырып жешип, курандан дубаларды окушат, түнөшөт. Алгач малдын тумоосу, кырсык болгон учурларда көп адамдар чогулуп сыйынышкан. Мындай учурда бул жерге жакын жайгашкан жайлоолордон малды айдап келишкен. Курмандыкка бир мал чалып, этин ушул эле жерде жешкен [Абрамзон, 32] деген маалыматтар Поляковдун эмгегинде берилет. Ушундай көрүнүштөр эл арасында өзгөрүүсүз жашап келет.

Б.Жамгырчинов «кыргыз калкынын басымдуу көпчүлүгүн берилген мусулмандарга таандык кылууга болбойт, исламдын догматтары аларга анча белгилүү эмес болчу, диний жөрөлгөлөр так аткарылчу эмес. Коконду колониялаштыруу Кыргызстанда исламды катуу таркатуу менен коштолгон», Н.А.Смирнов «кыргыздар официалдуу түрдө мусулман болуп эсептелишет, бирок ислам закондору менен жоболору элдик эски түшүнүктөр жана ишенимдер (шаманизм) менен өтө эле аралашып кеткен, азыркы кезде аларды бири-биринен ажыратуу кыйын» деп жазышат.

Чындыгында, кыргыздардын диний көз карашы канондошкон исламга жат бойдон калган [Жарчы, 179-181].

Байыркы ишенимдер менен ислам дининдеги жөрөлгөлөрдүн синкреттелишинин бирден бир натыйжасы болуп касиеттүү ыйык жерлердин болушу жана бул сыяктуу жайларга адамдардын таазим этүүсү эсептелинет.

Касиеттүү жерлер ислам дининде жана башка диндерде көрсөтүлгөндөй сыйынуучулардын өзгөчө жери. Көбүнчө мындай ыйык касиеттүү объектилер болуп улук адамдардын көрүстөндөрү, ыйык тоолор, касиеттүү суулар, үңкүрлөрдү атасак болот. Жогоруда айтылгандай ыйык жерлерге Фергана өрөөнүнүн адамдардын келгенин көрбөстөн Таластан, Ташкенттен, Казакстандан келген сыйынуучуларды көрүүгө болот. Алардын ичинен мусулмандары атайын тоого чыгышып өздөрүнүн намазын окуй тургандыгын айтышты, кээлери ыйык тоого балалуу болуу максатта чыгышканын ошондой эле ар кандай курмандыкарды чалып, мал сойгондорго күбө болдук. Бул өңдөнгөн ыйык жерлерибиздин тарыхынан ошол элибиздин жашап өткөн доорун көз алдыбызга чагылдырабыз. Ыйык касиеттүү жерлерди этнографиялык жактан изилдөөдө XIX кылымдын 2-жарымында өнүгүү башталган.

Кыргыздар менен казактарда өлгөндөрдүн жана ата-бабалар культунун бар экендигин биринчи жолу Ч.Валиханов эскерген. Өлгөндөр жана ата-бабалар культунун негизинен өлгөндөрдүн арбактары жашайт деген анимистик түшүнүктөр келип чыккан. Ошондуктан тирүүлөр ата-бабалардын урматына чырак (шам) тигип, куран окуп, ырым-жырымдарын колдонуп келишкен. Адамдардын түшүнүгүндө ар кандай кырсыктардан, илдеттерден арбак сактайт, арбак колдойт деп билишкен.

К.Юдахиндин сөздүгүндө «арбак» арап сөзү бизга алганда ыйык же ата-бабалар руху деп түшүндүрүлөт [Юдахин, 58]. Азыр көбүнчө мусулман салты боюнча өлүк узатуу ырым-жырымдарынан кийин, арбагына багышталып куран окулат. Ушундан улам «арбак тирүү, бирок алсыз» деп коюшат. Эгерде өлгөнгө куран окулбаса, анда ал ач арбакка айланып кетет. Анда арбак түшкө кирсе, анда ага атап атайын эл чакырып куран окутулуп, түлөө өткөрүшөт.

С.А.Токаревдин изилдөөсү көрсөткөндөй – жерди, тоолорду, өрөөндү, тоо мөңгүлөрүн, дарыяларды, булактарды жана аларды колдоочу рухтарды (же ээлерин) урматтоодон көрүнгөн [Потапов, 16-17]. А.В.Анохин бардык ушул рухтардын жалпы атын төмөнкүчө келтирет; «ээси». Кыргызда ээ деген сөздүн бир мааниси кудай, колдоочу рух болуп саналат. Бул колдоочу рухтардын ар түрдүү категориялары бар: мазардын ээси – ыйык жайлардын колдоочу руху; башаттын ээси – булактын колдоочу руху; арашандын ээси – дары булактын колдоочу руху. Кыргыздардын түшүнүгү боюнча адамдын да колдоочу руху бар?

Жада калса адам жашаган үй ээси да бар деп ишенишет. Кээде баланчаны ээси алды [Анохин, 15] деген сөздөрдү кездештирүүгө болот. Көпчүлүк убакта ата деген сөз – ээси, колдоочу рух деген эле мааниде колдонулат, айрыкча ыйык нерселерге карата алганда ушундай маанини берет. Кыргыздардын колдоочу рухтары (ээ, ата) алтайлыктардыкы (а) сыяктуу эле «тигил же бул жайга – тоого, дарыяга, көлгө, аскага ээ кылынат да, жергиликтүү рухтар болуп саналат.

Кыргызстандын бүткүл аймагында учурай турган жергиликтүү ыйык жайлар – мазарлар көпчүлүгүндө обоо сыяктуу түшүнүктөн келип пайда болгон. К.К.Юдахин «Кыргызча-орусча сөздүктүн» жаңы басылышында кыргыз тилинде да обоо деген сөз-таштардын үймөгү, таш дөбө дегенди – тоо рухуна таюу дегенди билдирээрин тактайт. Алтай тилинде «обоо» деген сөз тоо рухунун урматына тайылган таштардын үймөгү. Мындай тоо-таштарга сыйынуу кыргыздарда да кезигит. Мисалы, Фергана тоо кыркасындагы Көкарт ашуусунун жанынан орун алган Саймалуу-Ташты обоо тибиндеги ыйык жай деп эсептөөгө болот. Демек, обоо сөзү убакыттын өтүшү менен мазар таюуга айланып, мазар-ыйык жайлар деген түшүнүккө айланган.

Ал жерде курмандык чалышат, шам тигишет, тооч салышат, намаз жана куран окушат, айрыкча бакшылар түнөп калышат. Ниет кылып ар кандай максаттар менен зыярат кылышат. Кээ бир жерлерден бак-даракка байланган кездемелерди да көрүүгө болот. Бүгүнкү күндө дагы өлкө аймагында мазар таюу ырымы жогорку деңгээлде сакталып калгандыгы “Ак куу” деп аталган бакшылардын тобуна көрүүгө болот.

Ыйык жайлар деп аталган эстеликтер адамды психикалык жактан гана канаатандырбастан, тарыхый эстеликтерди дагы тактоого чоң факт болуп саналат. Аны менен катар кыргыз жергесинде кандай этностордун жашап өткөндүгүн жана алардын маданиятын изилдөөгө далил болот.

Т.Баялиеванын маалыматына караганда, Түштүк Кыргызстанда кыргыз шамандары менен шаман аялдар илдетти канаттууларга жана малга «көчүрүү» сыяктуу эмдөөнүн ыгын колдонушкан [Баялиева, 25-26]. Демек өзүлөрүнүн аракеттеринин ушул жагынан түндүктөгү кесиптештеринен (куурчактарга, жансыз нерселерге) айырмаланышкан.

Кыргыз шамандарынын шамандык жөндөмдүүлүккө ээ болушу дегинкиси шамандык жөндөмдүн ага кайсы бир ата-бабасынан өткөндүгү менен байланыштуу. «Классикалык» шаманчылыктагыдай эле, кыргыз бакшыларын да тигил же бул жин колдоп жүргөн. Бул түшүнүк ошол жин өзү колдогон адамдын анын жаш курагында, тигил же бул нерв оорусунан катуу жабыркаган учурда тандап алат деген ишеним менен байланыштуу болгон. Мындай «тандалгандар» шамандык жөндөмдү алууга каршы болушкан, бирок алар, айтканыма көнбөсөн акыры азап тартасын жана

өлөсүң деп жиндери коркутканда гана шаман болууга моюн сунат экен.

Мындай кыстоо казак, ошондой эле тажик жана өзбек шаманчылыгында да бар. Тандоо мотиви бир катар учурларда белгилүү шамандардан үйрөнүп такшалууну жокко чыгарган эмес. Т.Баялиева кыргыз шамандарында да сексуалдык тандоонун калдыгы бар экендигин байкаган.

Шамандын «дубагерлигинин» негизги методу ооруган адамдын денесинен ага кирип алган шамандык жинин кууп чыгуу болгондуктан, ушуга ылайык, даарылоо ыгындагы маанилүү учур шамандын өзүн колдогон чымындарды жана жардамчы чымындарын чакырганы болуп саналат, бул чымындарынын жардамы менен шаман оорулуу адамдын ичине кирип алган жинге каршы күрөшкөн. Шамандын дубаларынын өзүндө диний синкретизм ачык көрүнөт. Мындагы мүнөздүү бир нерсе: бул дубалардагы мусулман элементтери көп даражада суфизм менен байланышкан түшүнүктөрдөн келип чыккан. Кыргыз шамандарынын дубаларында жолуккан айрым архаикалык мотивдер менен образдар бизди Сибирь шамандарынын дүйнөсүнө алып барат.

Чынында бул жалаң гана шамандардын чакырыгына тиешелүү эмес. Л.П.Потапов кыргыз шамандары жөнүндөгү материалдар менен таанышып чыгып, Сибирь элдеринин белгилүү бир чөйрөсүндөгү шамандыктын кээде кыргыздардагы шаманчылык менен таң калаарлык окшоштугуна көңүл бурат. Аларга түштүк алтайлыктар (негизинен телеуттар), жакуттар жана буряттар кирет. Булардагы шамандык ачык көрүнгөн жалпы мүнөзгө ээ. Жакуттар менен болгон окшоштук жөнүндөгү маселе коюлган жок жана адабиятта да талкууланган эмес. Шамандын жакутча аты-«ojun», Л.П.Потапов белгилегендей, Сибирь элдеринин шамандарынын аттарынын тизмесинде өзгөчөлөнүп турат. Бирок, кыргыздарда оюн деген термин менен шамандын зикир чалышынын өзү аталат. Хорезмдеги өзбек шаманчылыкта да зикир чалуу ушундайча («уйин») аталат, Чыгыш Туркстандын уйгурларында да шамандын зикири ушуга окшош («пери-ойюн») аталат. Л.П.Потаповдун пикири боюнча бул алгачкы жана орто кылымдардагы уйгурлардын, бир катар түркий тилдүү элдердин этногенезинде, алардын ичинде жакуттардын этникалык курамында ойногон ролун көрсөтүүчү этногенетикалык белги катарында кызмат кылат. Кыргыздардын этногенезинде уйгурлардын катышы бар экенин биз жогоруда көрсөткөнбүз.

Т.Баялиеванын маалыматы боюнча, кыргыздарда шамандар зикир чалуу учурунда камчы жана бычакты колдонушкан (кашкарлык кыргыздардын шаман аялдары бул максатта тили жок чакан коңгуроолорду колдонушкан), кээ бир түндүк кыргыз шамандары үч кылдуу музыкалык аспапты (комуз) колдонушкан. Адабияттагы маалыматтарга караганда жакуттарда шаман барабан («тунгур») менен бирге кыл тартылган аспаптарды

пайдаланышкан. Сибирдин башка элдери, белгилүү болгондой, мындай аспаптарды пайдаланышкан эмес. Казак шамандар зикир чалышканда кылдуу аспапта («кобыз») да ойношкон.

Кыргыз шамандарынын «эмдөө иштеринде» оорулуу адамдын денесиндеги жамандык жинди кайсы бир жаныбарга же буюмга (малга, канаттууларга, куурчакка д.у.с.) «көчүрүү» болгон. Бирок ал ыктар шамандар менен шаман аялдар тарабынан эмес, ар түрдүү даражадагы эмчи-домчулар, бүбү, бакшылар колдонушкан.

Бул түйүнчөктү баланын бүт денесинен үч жолу айлантат да мындай дуба кылат:

Эртеңки учук кечке жетпе,
Кечки учук эртеңкиге жетпе.

Агыны катуу сууга бар,
Ашуусу бийик тоого бар.

Ичи жаманга,
Туура келди душманга бар.

Мен да кайттым,

Сен да кайт [Кыргыз поэзиясынын антологиясы, 1999].

Ушундан кийин суу куюлган чөйчөктү алып, айланайын кудай суу менен кетир деп айтат да, чөйчөктү баланын үстүнөн айлантышкан. Суудан балага ичирип, калганын боз үйдүн артына төгүшкөн. Оорулуу баланын кийимин кайбырчыга же жетимге беришкен. Бул назир таюу кудайы же садага деп аталат.

Кыргыздарда бала ооруганда жасала турган жогорудагы айтылган куурчактарды даярдоо, аларды «сапарга» узатып жатып, тамак-аш жана «ат» менен жабдуу жана аларды айылдын сыртына алыс ыргытып жиберүү, аялдардын түпкү эне-рухтарынын сүрөтүнүн шорлордо, кумандыктарда да жана кыргыздарда да балдар куурчагынын жалпы бир ат менен аталышы, бизге куурчактар кыргыздарда магиялык эмдөөнүн учурунда аялдардын түпкү эне-рухтарынын сүрөтү болгондугун көрсөтүп тургансыйт. Аларга балдардын «илдетин» берип (же аларга ошол илдетти «өткөрүп»), ал куурчактарды телеуттар ашык болуп калган же кереке жарабай калган эмегендерди кайыкка отургузуп, суунунун шары менен агызып жолго узатышкандай эле сапарга узатышкан (же аларды үйдөн окчунараак жерге ыргытып жиберешкен).

Элдин байыркыдан бери келаткан түшүнүгүндө адамга таасир этүүчү баардык нерсенин өзүнө жараша жаратуучу ээси, колдогон пири, таянган духу, түпкү ата-бабасы болгондугун далилдөөгө аракет жасалып, аларга табынып, сыйынып, ырымдалып келинген.

Жалпы эле ыйык жерлерге элдер Орто Азиянын дегеле Борбордук Азиянын бурчтарынан келип сыйынышат. Аталган ар бир ыйык жердин өздөрүнүн касиети бар деп эсептешет.

Коомчулукта айрыкча жаш балдар ооруп калганда көчүрүү, эмдөө, зикир чалуу ушул сыяктуу ритуалдар көп өткөрүлөт. Балдары токтобогон энелер ырымдап кош бойлуу мезгилинде зыярат

кылып, наристе төрөлгөндө «ыйык чач», же «ыйык көкүл» коюшуп, кой союп эл-журтту чакырышып куран окутушкан учурлар азыр деле бар.

Ыйык жайлар деп аталган эстеликтер адамды психикалык жактан гана канаатандырбастан, тарыхый эстеликтерди дагы тактоого чоң факт болуп саналат. Аны менен катар кыргыз жергесинде кандай этностордун жашап өткөндүгүн жана алардын маданиятын изилдөөгө далил болот. Ыйык жайларга келген адамдар куран окушуп, дуба кылып кетишет жана куран окуган молдого же шайыкка акысы ташталат. Мындай чакан бизнес кайрымдуулук иштерине, көбүнчө жеке инсандын социалдык абалын жакшыртууга да чоң мүмкүнчүлүк берет. Ошол эле учурда зыяратчылардын келүүсү менен

өлкөнүн жаратылыш кооздугу ж.б. пропагандаланууда.

Адабияттар:

1. Абрамзон. С. М. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. Бишкек, 1999.
2. Анохин А. В. Материалы по шаманству у алтайцев. Москва, 1967.
3. Баялиева Т. Доисламские верования у кыргызов. Фрунзе, 1978.
4. Жарчы. Академик К.К.Юдахиндин 115 жылдыгына арналган атайын чыгарылыш. Жалалабат, 2006.
5. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. Бишкек, 1999.
6. Потапов Л. П. Культ гор на Алтае. Москва, 1946.
7. Юдахин К. К. Русско-киргизский словарь. Фрунзе, 1985.

Рецензент: к.и.н., профессор Дүйшеев Ж.А.